

СЪВРЕМЕННИ ФУНКЦИИ НА КУЛТА КЪМ СВ. ИВАН РИЛСКИ

Венелин ГРУДКОВ (Велико Търново)

Публична тайна е, че до 1989 г. съществуват норми, по които се „прави“ всеки литературен и критически текст. Онези от тях, които излизат извън идеологическите рамки, не стигат до читателска аудитория. Т.е. осъществява се един официален диалог „литература — критика“, който днес безспорно можем да регистрираме. От съвременни позиции е интересно дали в литературните среди във времето на т. нар. тоталитаризъм наред с основния тече и паралелен диалог, който в известна степен стои като опозиция на идеологическата цензура. Разбира се, сигурни доказателства за наличието му няма, но това не означава, че трябва да отхвърлим възможността.

Тук ще се спра само на един момент от най-новата ни литературна история, в който на преден план изпъква фигурата на св. Иван Рилски. Смятах да го включа в книгата си за Рилския светец¹ по линия на съвременните функции на култа, но така и не намерих „ниша“ в текста. Сега, няколко години по-късно, отново се връщам към него, но в нова светлина.

Известно е, че от средата на 60-те години на миналия век критикът П. Динев и писателят Ем. Станев са в близки приятелски отношения. Вече са оценени заслугите на акад. Динев за създаване на историческите романи на Ем. Станев. Стремехът да опознае средновековната ни история се заражда у бъдещия писател още в детските му години². Буквално пред очите му са следите на отминалата Търновска слава, руините по Царевец и Трапезица, но истинското връщане назад във времето той прави със съдействието на големия познавач на средновековната ни култура. Акад. Динев буквално въвежда писателя в духа на епохата, дава му онзи фундамент от знания, върху чиято плоскост Ем. Станев търси обяснение

¹ Грудков, В. Небесен човек и земен ангел. В. Търново, 2001.

² Станев, Ем. Събрани съчинения в седем тома. Том седми. София, 1983, с. 8.

за съвременни явления. Това е и общата схема, по която Ем. Станев създава модерната си историческа проза³. Очевидно е, че тези контакти са важни и за самия П. Динеков. В срещите си с писателя той навлиза в сложен творчески свят, става свидетел на трудното „раждане“ на съвременен или исторически текст. П. Динеков осъзнава стойността на видяното за литературната ни история и си води подробни бележки, част от които познаваме като обяснителен коментар към Събраните съчинения на Ем. Станев в седем тома.

В бележка под дата 24.09.1967 г. П. Динеков е запазил признанието на писателя: „Страшно много сюжети имам, цял кипя от сюжети, раждат се и зреят. Приличам на дърво, обсипано с плодове — чакам да видя кой ще узрее пръв, за да го откъсна“⁴. Н. Станева добавя, че в творческия свят на писателя винаги битуват няколко идеи, една от тях излиза напред, „...завладява го властно и до такава степен, че го кара да забрави всичко останало, редица хрумвания — временни и нетрайни — припламват и угасват“⁵.

Такава е картината в „ателието“ на Ем. Станев до пролетта на 1970 г., когато завършва романа „Антихрист“. Въпреки идеологическия натиск да не се занимава с „попски работи“, а да търси позитивното в социалистическата съвременност⁶, въпреки пропускането на романа сред новоизлезлите за 1970 г. книги, които се обсъждат за съюзна награда⁷, Ем. Станев има ясна представа за резултата. Твърди, че „Никога не съм чакал с голямо спокойствие преценката на читателите, както сега за тази книга. За мен тя е извор на велика радост. Сякаш сама се пише, въпреки че ме изморява повече“⁸. Цитатът е по повод излизането на откъс от романа във в-к „Литературен фронт“ (02. 1968), но той е показателен за цялостното отношение на писателя към текста⁹. Близките до Ем. Станев хора твърдят, че до края на живота си той ще поставя „Антихрист“ на първо място сред книгите си, тъй като е създаден с „голямо вдъхновение“¹⁰.

³ Грудков, В. Следите на старобългарската култура в романа „Антихрист“ на Ем. Станев. — Сб. „Емилиян Станев и безкрайните ловни полета на литературата“. В. Търново, 2008, с. 115 и сл.

⁴ Станев, Ем. Събрани съчинения в седем тома. Том шести. София, 1982, с. 336.

⁵ Станева, Н. Дневник с продължение. София, 1982, с. 310.

⁶ Пак там, с. 205.

⁷ Станев, Ем. Дневници от различни години. София, 2003, с. 160.

⁸ Станева, Н. Цит. съч., с. 248.

⁹ Не такъв е случаят с романа „Иван Кондарев“. Срв. Станев, Ем. Дневници от различни години, с. 17.

¹⁰ Станева, Н. Цит. съч., с. 239.

Изводът е един — Ем. Станев знае, че с написването на „Антихрист“ е стъпил много високо, там, където никой преди него не е бил. Новата му позиция го задължава, но изведнъж „отрупаното със сюжети дърво“ обеднява. Търси „нещо ново“, иска „то да е силно... да извиси човека“¹¹. Същевременно наличните теми му изглеждат незначителни, чрез тях не може да обясни съвременieto си.

Това е и периодът, в който завършва „Търновската царица“. Първоначалният замисъл на автора е да постави втората част на повестта на широк исторически фон — войните от началото на ХХ в. Дори е въодушевен от перспективите, които му дава идеята. Н. Станева е документирала настроението на писателя: „Вместо да се блъскам да търся съвременността в Средновековието, да бях написал книга за тази епоха — епоха възлова, ключова решителна, епоха, в която беше направен опит от нашия народ да осъществи идеалите си за обединение, опит провален...“¹². Ентузиазмът му се подсилва и от факта, че по този начин продължава и делото на Д. Талев, с когото го свързва дълбоко приятелство¹³.

Но когато се запознава с фотокопия на автентични документи от 1912 г., предоставени му от акад. А. Балеvски, виждайки недалновидността на тогавашните управници, които с лека ръка проиграват историческите шансове на българите, се отказва от първоначалния си замисъл и завършва повестта „не с вдъхновение, а с майсторлък“¹⁴. Опит да се спаси от творчестото безвремие след „Антихрист“ са написаните няколко страници от книгата „Пет дни“, останала недовършена, увлича се за кратко по сюжета на „Теофано отровителката“, завършен чак през 1975 г. със заглавие „Язовецът“. Ако изпреварим фактологията, трябва да се каже, че Ем. Станев намира терен за търсената творческа изява отново в Българското средновековие, и то чрез една от проминентните му в духовен план фигури — св. Иван Рилски.

В своя „Дневник с продължение“ Н. Станева разказва как Рилският светец влиза в света на писателя. Тук ще припомня само основните факти. В един майски следобед на 1971 г. при тях на вилата в Драгалевци идват Людмил Стоянов и акад. П. Диневков. Основна тема на разговора е статията на П. Диневков „Хилядолетното единство на българската култура“, дадена за отпечатване във в-к „Литературен фронт“¹⁵. Според ли-

¹¹ Пак там, с. 317.

¹² Пак там, с. 312.

¹³ Д. Талев е имал идея да напише исторически роман за този период, но не успява.

¹⁴ Станева, Н. Цит. съч., с. 313.

¹⁵ Напр. Диневков, П. Похвала на старата българска литература. София, 1979.

тературния историк две са основните явления, които спомагат да се осъществи литературният континуитет въпреки сривовете в историята ни — св. св. Кирил и Методий и св. Иван Рилски. Думите на акад. П. Динеков правят силно впечатление на Ем. Станев. Тъй като има вероятност редакторите на вестника да съкратят статията заради обема ѝ, той разпалено го съветва да не се съгласява¹⁶.

След тази среща образът на св. Иван Рилски трайно влиза в мисловния свят на писателя. В подвига на отшелника, лишен от всякаква земна суета и устремен към идеала си, Ем. Станев открива възможност да изрази вътрешните си противоречия. Иска да пише за „...величави неща, за нравствена красота. Да направя нещо, което да поразии ума и стисне сърцето, такова, каквото са успели да постигнат истинските художници. Как са могли и защо са могли? Защото са имали вяра, т.е. Бог, имали са надежда...“¹⁷. Ем. Станев дълго носи в себе си замисъла, който впоследствие се оформя като сюжет — продължение на „Легенда за Сибин“, където се сблъскват Тихик (абсолютната власт, изградена на базата на страха и насилието) и Назар/Назарий, човекът на изкуството, който да повтори в някаква степен духовния подвиг на св. Иван Рилски. Ем. Станев озаглавява текста си „Покривалото на съвършения“ и пише първите страници през месец септември на 1972 г.

Т.е. разказът на акад. П. Динеков за Рилския светец поражда у писателя стремеж да изгради образ на „земен светец“. За да се изясни ситуацията, се налага да се коментира онази част от статията за „Хилядолетното единство на българската култура“, която се отнася до св. Иван Рилски. Целта не е да се омаловажат безспорните заслуги на литературния историк — от неговите текстове съм получил и първите си уроци в областта на медиевистиката, а съм и свидетел на препълнените аудитории при посещенията му във Великотърновския университет за международния симпозиум „Търновска книжовна школа“ и в рамките на Международния летен семинар по българистика, където той изнася лекции. Целта е да се отговори на началния въпрос — тече ли сред литературните дейци, наред с официалния, парадигмален диалог във формата „литературноисторическо мислене — авторски инвенции“.

Образът на св. Иван Рилски е въведен в литературноисторическия текст на базата на три тези.

1. Фигурата на Рилския светец е поставена сред явленията с многовековна трайност за културата ни. Като една от основните причини за

¹⁶ Станева, Н. Цит. съч., с.327.

¹⁷ Пак там.

този статут на светеца се сочи мястото на основания от него манастир в духовния (религиозния?) живот на българите, който в продължение на векове устоява на превратностите на времето и към него винаги се стичат хора. Според автора мотивите им в миналото (дори и тогава те не били продиктувани от изключителна религиозност) и днес са различни. Тезата му е, че Рилският манастир в годините след 1944 „възкръсва за нов живот — като национален музей“ и към него се насочват „безкрайно множество екскурзии“. Т.е. Рилският манастир, пространството осветено от подвига на светеца, е с нови функции, не е духовно средище, а туристическа дестинация. Според мен, това е типичен пример за казуалистиката, типична за времето на т. нар. тоталитаризъм. Тя се гради върху убеждението, че ако на един феномен се сложи ново име или нов етикет, то той променя същността си. От Средновековието до днес Рилският манастир има едно предназначение — да превръща в едно цяло всички пристъпили неговия праг с християнска вяра в душите си.

2. В съответствие с реалните факти се сочи ролята на светеца в исторически план. В светлината на изворите се припомня, че когато през 1469 г. мощите му се пренасят от Търново в Рила, отвсякъде „по пътя се стичат развълнувани българи, въодушевени не толкова от религиозни, колкото от патриотични чувства“. Отново се игнорира християнската функционалност, а оттам и вяра във фигурата на светеца. По този начин в максимална степен се намалява значимостта на подвига на св. Иван Рилски за народностната ни съдба.

Когато в християнски контекст една реална историческа личност се определи като „свещец“, тя се натоваарва със строго религиозни функции. Но по логиката, а и по силата, на историческото развитие съществуват редица примери, при които религиозният герой не остава затворен единствено в границите на сакралния пантеон. Често в своето трансцендентно битие светецът „напуска“ митологическия свят и „стъпва“ на историческата плоскост. Без да изменя на изконното си предназначение, той изпълнява по-широки функции в общия живот на етноса, който изповядва неговия култ.

Съдбата на мощите на св. Иван Рилски, проектирана на общоисторическия фон от Х в. насам, е доказателство за горната теза.

Нетленните останки на Рилския светец по правило актуализират историческата си значимост в драматични за народностната ни съдба моменти.

Преместването им от Рила в Средец в периода на унищожаването на Първата българска държава (събитието според повечето изследователи

се поставя ок. 968 — 972 г.) е акт, зад който стоят етносъхранителни цели¹⁸.

При възстановяването на Втората ни държава от Асеновци религиозното шествие с мощите на светеца (ок. 1195 г.) е символ на възкръсналата държавност.

И чак и един от първите опити за народностна консолидация след турските завоевания на Балканите се свързва с пренасянето на мощите на светителя от Търново в Рила (1469 г.).

Приведените факти ясно говорят, че трансцендетният живот на св. Иван Рилски е тясно свързан със средновековна история, в целия си обем е неотделима част от нея.

3. В съответствие с принципите, по които се гради агиографската проза, „биографията“ (очевидно се имат предвид отделните житийни текстове, които съставят монолитен разказ за земния и трансцендетния живот) на св. Иван Рилски е синтез между документален и символно-митологичен пласт¹⁹. В тази понякога сложна сплав от истина и религиозна легенда трудно може да се види реалността. Но онова, което според автора е явно и привлича хората към светеца, е социалният му произход, излиза от низините, т.е. бедността му и протестта му срещу злото в света. Такъв поглед към светеца в голяма степен обеднява същността му. Фактите се привличат единствено от т. нар. Народно житие на св. Иван Рилски, възникнало в условията на византийското робство, вероятно през XII в., но преди 1183 г., продукт на неофициалната книжовна традиция. Самият текст е натоварен със строго етносъхранителни функции и е „домашният отговор“ на елинизаторската политика на поробителя, засвидетелствана от създаването на житие за св. Иван Рилски от управителя на Средецка област Георги Скилица (ок. 1173 г.). Официална християнска църква никога не е използвала Народното житие за популяризиране на образа на светеца. Това по-скоро е маргинален текст в изключително обемния агиографски цикъл, посветен на св. Иван Рилски, създаден в периода X—XVIII в., където присъстват всички възможни разновидности на житийната проза.

Възниква закономерният въпрос — може ли този прочит на фигурата на св. Иван Рилски, която в случая е лишена от символно-митологичен пласт, не е поставена в светлината на библейски семантични модели, да породии описаната по-горе реакция на Ем. Станев. Категоричният отговор е отрицателен. Изводът е, че писателят е чул друг разказ за подвига на светеца, лишен от идеологически клишета и социални предразсъдъци.

¹⁸ Дуйчев, Ив. Рилският светец и неговата обител. София, 1947, с. 188 и сл.

¹⁹ Грудков, В. Небесен човек и земен ангел, с. 36—37.

Протекъл е онзи тип диалог, който тук се определя като неофициален или парадиалог. Не претендирам за абсолютна конкретност, но съм убеден, че Ем. Станев е чул разказ, според който земният животът на св. Иван Рилски протича в ранен етап от развитието на християнската култура в България. Популярните дати, които по правило се цитират за раждането и смъртта на светеца, са 876—946. Независимо от този факт бъдещият светец още от ранните си години се отличава с християнски добродетели — скромен, смирен, не обича празните разговори, страни от светските забавления. Заради поведението си не се вписва в нормите на средата и е изложен на хулите и присмеха на околните. Отношението на социума към него не го разколеба, не го отклонява от поетия път. Той е убеден, че праведниците живеят чрез вяра и само чрез нея могат да се спасят (срв. Галатяни, 3:11, Ефесяни, 2:8) и твърдо следва религиозния императив. Последвалите действия на светеца са предсказуеми, кодирани са в новозаветната максима за връзката между дървото и плода — доброто дърво дава добри плодове (по Матей, 7:18—19).

Когато родителите му си отиват, се къса и последна нишка, която го свързва със света²⁰. Следвайки принципите за монашеското нестезание, отдава кесаревото кесарю (раздава на бедните частта си от бащините имоти) и се насочва да отдаде Божието Богу (по Матей, 22:21), да извърши своя аскетичен подвиг.

Св. Иван Рилски има цел — целта му е да постигне обещаваното от религията спасение на душата. А когато един вярващ човек има цел, пред него се разкрива и ясен път. Пътят е очертан от Спасителя — преди да започне да проповядва, по правило застанал на хълм, знак за висотата, към която води човечеството, 40 дни живее в пустинята (по Матей, 4:12). Моделът е приложен в раннохристиянската аскетична практика и св. Иван Рилски го следва. Ситуацията може да се илюстрира с епизоди от обширния агиографски цикъл за светеца. Ще се позова на фрагмент от Народното житие²¹, защото очевидно този текст е фактологическата основа на допуснатия разговор.

Един от топосите, в които светецът побеждава „изконния враг“, е скала, висока 40 сажена. Тук няма да се спирам на символно-митологичното значение на числото 40²². В случая е по-важно, че с бинарно

²⁰ Грудков, В. Детерминация на пространството в аскетичната агиология. Сб. „Търновска книжовна школа“. 8. В. Търново, 2007, с. 95—101.

²¹ Грудков, В. Небесен човек и земен ангел, с. 36—37. Тук анализ на символно-митологичните пластове на числото „40“.

²² Всички агиографски текстове, посветени на св. Иван Рилски, разработват една универсална фабула. В този смисъл анализираният тук епизод/топос присъства и в останалите жития за светеца.

значение е натоварено и второто измерение на убежището на светеца от света — нейната ширина е колкото „голям щит“. Първата представа е, че светецът пребивава върху изключително стеснено пространство (независимо от епитета „голям“) в продължение на седем години и четири месеца. Ограниченият терен за аскеза обаче е белег за интензивно умъртвяване на плътта в новозаветен план, т.е. позитивен елемент от цялостното деяние на героя. А доколкото основното предназначение на щита е да предпазва, трябва да възприемем скалата като укрепена в трансцендентен план, защитена свише като богоугодно пространство. Такъв хронотопичен модел остойносттава подвига на светеца, който е насочен към обновяването на „вътрешния човек“, т.е. душата (по 2 Коринтяни, 4:16). Затова още в рамките на земното времепространство светецът окончателно побеждава дявола-изкусител. Нееднократно „враговете“ сриват аскета от „високата и стръмна скала“ (епитетите характеризират не само пространството, а и пътя на героя към Бога), но той отново възлиза на нея по „същата пътечица“, по която пада, избягвайки обходните и полесни пътища към целта. Светецът с радост приема изпитанията, убеден в стойността на преодоляването им.

Вероятно върху такъв разказ, който е напълно в ерудицията на акад. П. Динеков, но извън възможностите му за публичност в онези години, се гради оптимизмът на Ем. Станев, че Назарий ще бъде по-добро „копие“ на Еньо-Теофил. Героят от „Антихрист“ не успява да се наложи чрез духа си, но Назарий има всички шансове да го направи. Назарий, изправен срещу властника Тихик, т.е. срещу злото, ще го победи чрез духовното си превъзходство — чистота, безкористност, вяра, стремеж към постигане на идеал. Тези инвенции са и противотровата срещу тягостните мисли на писателя от началото на 70-те години²³.

А иначе реализацията на първоначалната идея е известна. Следва дълъг процес на писане, изпълнен с приливи и отливи. Когато текстът „върви“, Ем. Станев се чувства отново писател, гори от желание да чете откъси от повестта пред приятели, да дискутира с тях съдбата на Назарий.

За съжаление спадовете са много повече. Песимизмът го завладява, смята, че вече е изпълнил писателския си дълг, в други случаи изпитва съмнения, че материята му дава възможност да изрази вътрешните си противоречия и което е парадоксално, дори в определени моменти ненавижда героя си.

Ясно е, че тези „излитания и падания“ се отразяват върху образа на Назарий, чрез който Ем. Станев първоначално иска да спаси вярата си в

²³ Станева, Н. Цит. съч., с. 328—329.

човека, в себе си²⁴. Назарий, който трябва да повтори подвига на Рилския светец в нова историческа рамка, постепенно губи своята цел/вяра, пред него няма път, той не достига до „пустинята“ и злото в света го убива.

Такъв е финалът на повестта, завършена на 16 януари 1976 г. Заглавието, родило се някъде по дългия път на писане, близо пет години, е „Тихик и Назарий“.

В Дневника си писателят оставя бележка, от която личи както облекчение, така и горчивина — „Най-сетне завърших „Тихик и Назарий“ — навеки невъзможното с постоянно повтарящото се. Всяка власт се оказва най-измамлив фалшификат на свободата, дори когато е в името на Бога. Изкуството се превръща в отрова...“²⁵.

А у мен остават въпросите: Дали зад образа на Тихик Ем. Станев не вижда конкретни лица от ръководните среди на тогавашния Съюз на българските писатели? Дали Тихик не е събирателен образ на идеологическата цензура, която убива твореца? Доколко у Назарий има автобиографични моменти?

²⁴ Пак там, с. 328.

²⁵ Станев, Ем. Дневници от различни години, с. 66.